

כפיה בצדקה

ישי ספיבק

הקדמה

ימצות הצדקה היא מצווה מן התורה, שנאמר:

- "מלמד שכופין אותו" עד שימלא את נדרו. ומגדיר הרמב"ם בספר המצוות מ"ע קע"ו שסמכותו של בית דין היא להוציא לפועל את ציווי התורה:

ויכריחו את הסוטים מדרך האמת ללכת בה ויצוו על הטוב ויזהירו מן הרע, ויוציאו לפועל את העונשים על העבריין כדי שלא יהיו מצוות התורה ואזהרותיה מסורים לרצון כל אדם ואדם.

כי יהיה בך אביון מאחד אחיך באחד שעריך בארצך אשר ה' אלוקיך נתן לך לא תאמץ את לבבך ולא תקפץ את ירך מאחיק האביון: כי פתח תפתח את ירך לו והעבט תעביטנו די מחסרו אשר יחסר לו (דברים טו, ח-ט).

אנו רואים שבית דין כופה אדם שחלה עליו חובה מהתורה בין אם חייב את עצמו כמו במקרה של נדר ובין אם התחייב מסיבה אחרת כמו בדוגמה המפורסמת של הרמב"ם על המסורב לתת גט לאשתו שכופים אותו עד שיאמר רוצה אני - בפרק ב' מהלכות גירושין הלכה כ':

וכן הרמב"ם² וספר החינוך³ מונים מצווה זו במניין המצוות. ובמצוות שונות אנו מכירים את הכלל שבית דין "כופין על המצוות". כלומר: לבית הדין יש סמכות לכפות אדם לקיים את המצוות ובסמכותו אף להפעיל סנקציות בנושא. כך, לדוגמא, הגמרא במסכת ראש השנה (דף ו.) דנה באיסור "בל תאחר" לגבי אדם שנדר נדר⁴ ולומדת מהכתוב בפסוק "יקריב אותו"

לפיכך, זה שאינו רוצה לגרש, מאחר שהוא רוצה להיות מישאל ורוצה הוא לעשות כל

1. עיין גם במאמרו של ר' ישי שרייבר "כופין על הצדקה", עמ' קנו
2. עשין קצה.
3. מצוה תעט.
4. עיין במאמר בדין 'בל תאחר' עמ' קטו.

מאי שררותא? דאמר רב נחמן אמר רבה בר אבוה, לפי שממשכנין על הצדקה ואפילו בע"ש.

מגמרא זו משמע שניתן לכפות אדם לתת צדקה, וגבאי הצדקה יכולים אפילו לגבות ממנו משכון כערובה לכך שיתן צדקה. בהמשך, הגמרא מגבילה את הדין וקובעת שרק על אדם אמיד כופים לתת צדקה, אולם אין כופים זאת על אדם שאינו אמיד. ומביאה ראיה מרבה שכפה את רב נתן בר אמי⁵ ולקח ממנו ארבע מאות זוז לצדקה.

תוספות במקום (ד"ה "אכפיה") מקשים על זה, דין כיצד ניתן לכפות על מתן צדקה, והלא זוהי מצות עשה שמתן שכרה בצדה (כי מיד לאחר חובת הצדקה נאמר "למען יברכך ה' אלוקיך"), ואין כופין על מצוות עשה שמתן שכרן בצידן (כמבואר בחולין דף קי:): והתוספות כתבו ארבעה תירוצים לקושייתם:

א. שיטה ראשונה של ר"ת: יש לחלק בין כפייה בדברים לבין כפייה ע"י הטלת סנקציות ועונשים. על מצוות הצדקה אין כופין באמצעות עונשים כיוון שמתן שכרה בצדה, אך כופין עליה בדברים - כלומר, לשכנע את האדם בדברי כיבושין שיתן צדקה, וזוהי

המצוות ולהתרחק מן העברות, ויצרו הוא שתקפו, וכיון שהוכה עד שתשש יצרו ואמר: רוצה אני - כבר גרש לרצונו

לפי זה נשאלת השאלה מה המעמד של דין כפיה ביחס למצוות צדקה. מצד אחד יש חיוב מהתורה לתת צדקה ולכן זו חובה ככל שאר חובות התורה שכופים עליהן. מצד שני הרי אין שום סיבה נראית לעין לומר שלאדם יש איזשהו חיוב ממוני כלפי העני שמכוחו נוכל לכפותו. כמו שניסח זאת רבי שמעון שקוף זצ"ל בשערי ישר שער ה' פרק א':

דכל דיני המשפטים של דיני ממונות בין איש לרעהו אינם כדרך כל מצוות התורה, דבכל המצוות הוא מה שהזוהירה לנו תורה בעשה ולא תעשה חיוב קיומם עלינו הוא העיקר לקיים מצוות ה', ובדיני ממונות אינו כן, קודם שחל עלינו מצוות ה' לשלם או להשיב צריך שיוקדם עלינו חיוב משפטי.

כדי לענות על השאלה אנו איפוא צריכים להבין את סיבת החיוב של מצוות צדקה ומתוך כך נוכל גם להבין את משמעותה של המצווה. בזה נעסוק במאמר שלפנינו.

מדוע כופים על הצדקה / ארבעת הסברי תוס'

הגמרא בב"ב דף ח: קובעת:

אין עושין שררות על הצבור פחות משנים...

הכפייה המוזכרת בגמרא.

כפייה במצוות שמתן שכרן בצידין /
מהותה של מצות צדקה / ביאור תירוצי
'תוס'

קושיית התוספות מבוססת על העיקרון שמופיע במסכת חולין (דף קי:) שאין כופין על מצוות עשה שמתן שכרן בצידין ובכללן צדקה (דברי הגמ' יובאו לקמן). יש לברר את טעם הדבר, מדוע לא לכפות על מצוות אלו? ורש"י שם פירש כותב על הגמרא שם:

לכך פירש מתן שכרה, לומר אם לא תקיימנה זהו עונשו שלא תטול שכר זה. לפי הסבר זה, לא כופים מכיוון שמי שנמנע מלעשות את המצווה נענש בכך שהוא לא מקבל את שכר המצווה והתורה הזהירה אותו על כך. איבוד השכר יפעל עליו להכריחו לקיים את המצווה. ועל עיקרון זה (שעולה גם מדברי הירושלמי שיובאו לקמן) מבוססות תשובות ר"ת וריצב"א וכפי שנבאר לקמן (תשובת ר"י היא כיוון נוסף שנדון בו לאחר הדין בתירוצייהם של ר"ת והריצב"א)

הגמרא בחולין ושיטת ר"ת:

בגמ' בחולין דף קי: מובא מעשה בו הכריע רמי בר דיקולי:

איתיה להווא גברא דלא הוה מוקר אבוא ואמיה. כפתוהו אמר להו שבקוהו דתניא כל מצות עשה שמתן שכרה בצדה אין בית דין שלמטה מוזהרין עליה.

הגמרא מביאה את העיקרון שאין כופין

ב. שיטה שניה של ר"ת: כפייה זו אינה כפייה רגילה על המצוות, בדומה לכפייה על קיום מצוות עשה אחרות. זוהי כפייה שבני העיר הסכימו עליה כחלק מחובותיהם לבני העיר, מעין כפייה לשלם מיסים, וכפייה כזו מותרת.

ג. שיטת הריצב"א: כשאמרו שאין כופים לקיים מצוות עשה שמתן שכרן בצדן - הכוונה הייתה שבית הדין אינו נענש אם לא יכפה את האנשים לקיים מצוות אלו, אולם אין מניעה שהוא יכפה אותם והדבר תלוי ברצונם.

ד. שיטת ר"י: אין כופים על מצוות עשה שמתן שכרן בצדן, אולם במצות הצדקה יש גם לאו - "לא תאמץ את לבבך", ולכן כופין עליה.

ניתן לראות שלפי שני התירוציים הראשונים - בעיקרון אין כופים על מצות הצדקה, ואילו לפי שני התירוציים האחרונים - בעיקרון כופים על מצווה זו. בהמשך נתבונן על התירוציים הללו ומתוך כך נוכל להבין לעומק את דין כפייה בצדקה. נקודה נוספת שצריך לשים לב אליה שלא מצאנו מי מארבעת המתרצים שיאמר שישנה כפייה מכח העיקרון שצדקה היא חיוב ממוני. כלומר סיבת חיוב הצדקה איננה ממונית.

ובכן למה עם כל הדוחק עדיין ר"ת מחייב כפיה בדברים?

מסביר ר' שמחה מדעסויא בהגהות וחיידושים על בבא בתרא⁶ שכאשר יש פיקוח נפש של העניים כופין בדברים ובמקרה שאדם לא רוצה כלל אפילו בממון, כמו במקרה של רבא דאכפיה לרב נתן ובדרך זו מתורצת קושיית המהרש"א.⁷

התירוץ השני של ר"ת אכן מסביר שלא כופין כלל על מצוות צדקה מדין כפיה במצוות אלא שמדובר על תקנה של בני העיר וכמבואר לעיל וכן ביתר פירוט בתוס' בכתובות (מט: ד"ה "אכפיה") בשם ר"ת:

קצבו ביניהן בני העיר לתת כך וכך לחדש הלכך אכפייה כדאמרינן בפרק קמא דבבא בתרא (דף ח: ושם) דרשאין בני העיר להסיע על קיצתן⁸.

כאמור לעיל, לפי ר"ת המקור ללמוד ממנו על מצוות צדקה הוא כיבוד הורים. בכיבוד הורים יסוד המצווה היא ביחס לאדם הפועל את הפעולה, בין לפי ספר החינוך⁹ שיסוד המצווה הוא

על מצוות עשה שמתן שכרה בצידה ביחס לכיבוד הורים וזהו המקור של ר"ת לדין שאין כופין על מצוות צדקה ונוכל לבאר על פיו מדוע ר"ת נזקק לשני תירוצים.

לפי התירוץ הראשון אומנם אין כופין אבל עדיין ר"ת מדבר על כפיה בדברים ולכאורה עדיין אין זה מתיישב עם פשט הגמ' שכלל אין כופין וכמו שכותב המהר"ם מלובלין על התוס':

הלשון של הברייתא משמע כן דלישנא דאין בית דין מזהרין עליה משמע דאין מזהרין עליה לא כפיה גדולה ולא כפיה קטנה.

ובנוסף, אם מדובר על כפיה בדברים כיצד הגמרא (במסכת ב"ב שם) הביאה ראייה מרבא שמשכן את רב נתן בר אמי, הרי שם מדובר בכפיה על הממון ולא בכפיית דברים.

יש המתרצים שדין ממשכנין שנאמר בגמ' הכוונה היא כפיה בדברים (שטמ"ק) אבל המהרש"א דוחה הסבר זה מאחר שהדברים לא מתיישבים בפשט דברי הגמרא שמחלקת בין אמיד ללא אמיד ולא על פי חילוקין של ר"ת.

6. מופיע בבבא בתרא מהדורת עז והדר בילקוט מפרשים החדש דף ט.

7. וגם על דבריו מקשים שלא משמע בגמרא כלל שהיה מצד נול ויקוח ופיש.

8. ואומנם גם על תירוץ זה קשה שבפשט הגמרא לא מוזכר עניין זה (כפי שהקשה מהרש"א על שני תירוצי ר"ת) אלא לכאורה מדובר בפשטות שכופין על הצדקה אבל לענייננו החשוב הוא שלפי תירוץ זה ר"ת ממשיך את הדין שמופיע בחולין למרות הקושיות המתעוררות.

9. מצוה לג

מצוות כפיה בצדקה עניינה להוציא מהכח אל הפועל את הטוב הגנוז בנותן (ומעין דביר הרמב"ם בכפיית גט הנ"ל)¹¹.

הריצב"א והירושלמי:

הריצב"א שבתוס' ציין כראיה לדבריו את דברי הירושלמי בב"ב פרק ה' הלכה ה':

כתיב [ויקרא יט לו] מאזני צדק אבני צדק מיכן אמרו חכמים כל מצוה שמתן שכרה בצידה אין ב"ד מוזהרין עליה. [דברים כה טו] יהיה לך מנה לך אנגרמוס¹² על כך ותימר הכן. א"ר בון בר חייא כיני מתני' כל מצוה שמתן שכרה בצידה אין בית דין נענשין עליה.

הירושלמי מקשה על הדין שבמסכת חולין שמצווה שמתן שכרה בצידה אין ב"ד מוזהרין עליה והרי מצאנו שיש כפיה על דיני משקולות¹³ ומתריך שצריך לשנות אחרת 'כל מצווה שמתן שכרה בצידה אין בית דין נענשין עליה'. ומכאן למד הריצב"א שאין אנו אומרים שאין חובה אלא שבית דין לא נענש במידה ולא כפה את הצדקה. ונשאלת השאלה, אמנם בית דין לא נענשין אם לא כפו, אך האם ישנה חובה לכפות

הכרת הטוב כלפי ההורים מצד שהביאו אותו לעולם ובין לפי הרמב"ן¹⁰ שיסוד המצווה היא כיבודם מצד מה שהם היו שותפים עם הקב"ה בלידתו. אין בכיבוד אב ואם השלמת חסרונם של ההורים אלא הוצאת הטוב של הפועל את המצווה מהכוח אל הפועל. כך גם נבין את מצוות צדקה- אין השלמת חסרון בנפעל (=העני) אלא הוצאת הטוב של הפועל (=נותן הצדקה) מהכח אל הפועל.

וכן מצאנו בדברי המהר"ל בגור אריה לפרשת חוקת פ"ט פס' ב':

...כי מה שחייבה התורה בצדקה ומעשר שכן האדם מצד שהוא אדם חייב שיתן מעשר כדי שיהיה נפש האדם טוב ולא יהיה נפש רע...

ובדברי הרב קוק ('ניצני ארץ' ד' עמ'³¹⁻³⁴):

תכלית הצדקה היא בשניים: האחד הוא להיות להועיל לעני...השני הוא שהנותן יוציא מהכוח אל הפועל מידת הטוב לעשות טוב וחסד וזוה הוא משלים נפשו. והנה לגבי הקב"ה ודאי עיקר תכלית הצדקה להשלים נפש הנותן...

נמצאנו למדים איפוא שאליבא דר"ת

10. רמב"ן שמות כ"ב.

11. ועיין גם במאמרו של ר' עופר שוורץ לגבי פרנסת עצמו שעמד ג"כ על חקירה מעין זו.

12. האנגרמוס הוא אדם שמוהר וכופה על המידות והמשקלות.

13. וראה בפני משה מדוע זו מצווה שמתן שכרה בצדה.

לכוף, הרשות בידם (תשובת הרמב"ן סימן פ"ה/פ"ח).

אליבא דהריטב"א ברורה מחלוקתם של הריצב"א עם ר"ת - האם ישנה חובת כפיה על הצדקה או לא. ר"ת מביא לשיטתו שאין חובה, את הגמרא בחולין, והריצב"א לשיטתו שיש חובה מביא את הגמרא בירושלמי. אלא שאליבא דהרשב"א קצת קשה להבין מהי המחלוקת של הריצב"א עם ר"ת, הרי למעשה לפי הסברו של הרשב"א אין הבדל בין הגמרא בחולין לבין הירושלמי ובשניהם משמע שאין חובת כפיה במצוות עשה שמתן שכרה בצידה ולכן אין חובת כפיה על הצדקה, ממילא ר"ת שמביא ראיה מהגמ' בחולין והריצב"א שמביא את הירושלמי כראיה לשיטתו מביאים שני מקורות לאותו הדין עצמו.

אפשרות ראשונה להסבר המחלוקת היא על פי דברי התוס' עצמם במסכת בבא בתרא (הנ"ל) שכתבו אחרי דברי הריצב"א:

וכן משמע בירושלמי דהמוכר את הספינה וההיא דכל הבשר (שם) דלא הוה מוקיר אבוה וכפתוהו ואמר להו שבקוהו ה"פ אינכם מוזהרין להכריחו עד שיעשה כשאר מצות עשה דאם א"ל עשה סוכה ולולב ואינו עושה מכין אותו עד שתצא נפשו כדאמר בהכותב (כתובות דף פו: ושם) [וע"ע תוס' כתובות מט: ד"ה אכפייה ותוס' חולין קי: ד"ה כל].

ואין עונש עליה או שאין כלל חובה על בית דין לכפות על הצדקה.

על שאלה זו עונה הריטב"א בחידושי למסכת ר"ה (דף ו:):

ותירץ בירושלמי (ב"ב פ"ה ה"ה) אין ב"ד נענשין עליה. כלומר, מוזהרין הן לכוף אבל [אם] העלימו עיניהם ולא כפאוהו אין נענשין כמו שנענשין על שאר מ"ע אם לא כפאוהו.

בניגוד למה שהיה נראה מדברי הגמרא בחולין שאין חובתו של בית דין לכפות על כיבוד הורים, הריטב"א מבין שיש חובה לכפות על המשקולות אך ב"ד לא נענשים אם לא כפו. ולעומתו בשו"ת הרשב"א המיוחסות לרמב"ן סימן פ"ח כתב שהדבר תלוי ברצונם של הדיינים:

ופירש בירושלמי אין בית דין של מטה נענשין עליה אם העלימו עיניהם ממנו, ולא רצו לדון בה. ולפיכך אם לא רצו בית דין לכוף, אין כופין. אבל ודאי, אם רצו לכוף, כופין.

לפי הרשב"א אין הבדל בין כיבוד הורים לבין משקולות ובשניהם אין כופין על מצוות עשה שמתן שכרה בצידה ולבית דין אין חובה לכפות אלא הדבר נתון לרצונם. ועל פי דבריו פסק הרמ"א בחו"מ סימן צ"ז סעיף ט"ו:

מצות השבת העבוט הוא מצות עשה שמתן שכרה כתוב בצדה ולכן אין בית דין של מטה מחוייבין לכוף עליה אבל אם רוצים

אפשרות שניה להסבר המחלוקת היא שעיקר מחלוקתם של הריצב"א ור"ת היא בהבנת דין צדקה. שהריצב"א רואה את מצוות צדקה כמו מצוות משקולות. מצוות משקולות עיקרה למנוע עשיית עוול לזולת, למנוע ממנו מצב מעוות. עיקר הדין הוא בנפעל לא בפועל. ולכן הריצב"א לומד דווקא ממצוות משקולות ולא מכיבוד הורים (שלעיל הסברנו שר"ת למד ממנה) וממילא בין אם נלך לפי הריטב"א או הרשב"א העיקרון הוא אותו עיקרון¹⁵ - שמצוות צדקה עניינה הסרת המצב של העניות ולא הוצאה מהכח לפועל של הטוב של הנותן.

שיטת ר"י

ר"י כותב שכופין למרות שצדקה היא מצוות עשה ששכרה בצידה מכיוון שיש לאו של "לא תאמץ את לבבך ולא תקפץ את ירך מאחיך האביון"¹⁶. באופן

רואים שהתוספות מחברים בין דין כפייה על כיבוד אב ואם לדין כפייה על משקולות ולומדים שכוונת דבריו היא שאין בית הדין כופין עד שתצא נפשו אבל כופין מעט. ואומנם הסבר זה קצת קשה כי מדברי הגמרא בחולין בדין כפייה על כיבוד הורים לא משמע שכופין קצת אלא שלא כופין כלל. וכדי להמנוע מהבנה זאת הביאו התוספות את הירושלמי וכן כותב המהר"מ שם¹⁴:

משמע כן דלישנא דאין בית דין מוזהרין עליה משמע דאין מוזהרין עליה כלל לא כפייה גדולה ולא כפייה קטנה לכך הוצרך לפרש דאין מוזהרין הוי פירושו דאין נענשין אפילו אם לא כפאו אותו כלל. והא בהא תליא דכיון דאין נענשין אין מוזהרין להכריחו ולהכותו עד שתצא נפשו כשאר מצות עשה ולכך אמר שם בההיא דכל הבשר שבקוהו אבל מכל מקום כפייה קטנה חייבים לכופו ולכך אכפיה רבא לרבי נתן וק"ל.

14. בבא בתרא, חב ד"ה אכפיה. לפי דברי המהר"מ נראה שהוא מבין שהמושג 'אין בית הדין מוזהרין' זה למושג 'אין בית הדין נענשין'. לפיכך הוא מוסיף שלמרות שבקוהו הרי בכל מקרה כפיה קטנה חייבים לכופו והוא מניח שאכן פעלו עליו איזושהי כפיה קטנה כדי שיכבד את הוריו. אבל לפי פשט הדברים נראה שמכיוון שאין אזהרה הרי לבית דין אסור לכפות כלל שכן מהיכן הסמכות לכפות ללא ציווי מהתורה?

15. ואפילו דווקא אם הולכים אחר הרשב"א שמבחינה מעשית אין הבדל בין כיבוד הורים למשקולות ובשניהם אין חובה לכפות הרי שבולט שדווקא המקור לריצב"א הוא ממשקולות וממילא הדבר מלמד שהוא הולך אחר הנפעל ולא אחר הפועל.

16. התוספות בכתובות מט: סובר על פי פסוק זה שיש 2 לאווים - לא תאמץ ולא תקפץ וראה בהפלאה (כתובות מט:) ובמשנה למלך (עבדים פ"ג, הי"ד) שעולה מדבריהם שחולקים הרי"י ותוס' כתובות האם כופין על לאו הניתק לעשה ששכרה בצידה או לא.

פשוט נראה שהוא מסכים עם ר"ת שאין שום כפיה על הצדקה ועל פי דברינו הוא הולך בכיוון שמצוות צדקה היא כמו כיבוד הורים וזהו דין בנותן ולא במקבל קרי החיוב מכון כלפי נותן הצדקה מצד הוצאת הטוב שבו ולא כלפי העני מצד השלמת החסרון שלו. אלא שיש במצוות צדקה גם צד של איסור ולכן כופין. אך יש לשאול מדוע תוספת זו של איסור מאפשרת לי לכפות? מדוע לא נאמר שמכיוון ששכרה בצידה הרי כמו שביחס לעשה לא כופין כך ביחס ללא תעשה (הבא לחזק את העשה) לא כופין? ובמענה לכך כתב הגר"ש רוזובסקי בשיעוריו ל"ב דף ח: עמ' רמז בביאור שיטת ר"י:

והנראה דאין הכונה בזה לחלק בין מ"ע לל"ת, אלא להחילוק הוא בעיקר דין הכפי', והיינו דמצוות עשה ומצוות ל"ת חלוקים בזה, דבמ"ע האומר לולב איני נוטל סוכה איני עושה דכופין אותו ומכין אותו וכו' הוא מדין כפי' שכופין אותו לקיים המצוה, אבל במל"ת לא בעינן דין כפי' אלא איכא דין לאפרושי מאיסורא, שצריך להפרישו מאיסור, ואין זה מדין כפי' כלל, ואשר לפי"ז י"ל דזהו כונת התוס' דהך דינא דבמצוה שמתן שכרה כתוב בצדה אין ב"ד מוזהרין עלי' לא נאמר אלא לענין הדין כפי' אבל לענין לאפרושי מאיסורא דלא בעינן כלל דין כפי' לא נאמר הך כללא אלא דצריך להוסיף בזה דהנך לאוי דלא תאמץ ולא תקפץ אין

הביאור בזה דהתורה הזהירה שלא להמנע מן הצדקה בלשון לאו אלא הגדר הוא דאימוץ הלב וקפיצת היד הם הם גופי עבירה ורק שאין בהם מעשה וכמו כל לאו שאין בו מעשה ודו"ק ואשר ע"כ שייך בהם דינא דלאפרושי.

כלומר אזהרת בית דין על כפייה לא נצרכת מאחר ובלאו הכי הם מצווים 'לאפרושי מאיסורא', שלא לעבור על הלאו. יוצא שהר"י מוסיף קומה על גבי ר"ת בכך שלא רק שהוא סובר שיש חובה על האדם להוציא מעצמו את הטוב אלא שיש גם איסור למנוע את הטוב הזה. אם כן מדוע ר"ת עצמו לא מתייחס ללאו?

נראה לומר שבתוך העמדה שדין צדקה היא דין בנותן ולא במקבל ישנה מחלוקת לגבי משמעות המצווה ביחס לנותן ונבאר את הדברים על פי דברי הרמב"ם.

הרמב"ם כותב בספר המצוות בל"ת רל"ב:

הזהירו שלא למנוע צדקה והרחבה מאחינו מהאבינוים אשר נדע עניים ויכלתנו להחזיק להם. והוא אמרו (דברים טו-ז) "לא תאמץ את לבבך", וזה אזהרה מלקנות מדת הכילות ואכזריות.

לפי הרמב"ם הלאו בא למנוע מוכן להפוך לבעל מידות רעות. זאת אומרת אין כאו רק עניין של הוצאת הטוב אלא של מניעת המידות הרעות.

רחמנא ועשית אוהרה לב"ד שיעשוך, ואף על גב דההוא גבי נודר כתיב, גלי רחמנא בצדקה שהוציא בפיו והוא הדין לכל צדקה משום מחסורם של עניים.

באופן פשוט הריטב"א הולך בכיוון של הריצב"א וממקד את דין צדקה בתיקון חסרון העניים. אבל הוא לא מביא את המקור של הריצב"א אלא ברייתא במסכת ר"ה תוך ציון שלמרות שהמקור עוסק בדין של נודר צדקה הרי כך הדין בכל נתינת צדקה. המקור עליו הריטב"א מדבר הוא ברייתא במסכת ראש השנה (דף ו.) שבביאור הפסוק "מוצא שפתיך תשמר ועשית כאשר נדרת לה' אלהיך נדבה אשר דברת בפין" (דברים כג, כד) דורשת הברייתא:

תנו רבנן: מוצא שפתיך - זו מצות עשה, תשמר - זו מצות לא תעשה, ועשית - אוהרה לבית דין שיעשוך, כאשר נדרת - זה נדר, לה' אלקיך - אלו חטאות ואשמות עולות ושלמים, נדבה - כמשמעו, אשר דברת - אלו קדשי בדק הבית, בפין - זו צדקה.

באופן פשוט הברייתא מלמדת שניתן לכפות על אדם שנוודר נדר כולל מי שנדר לצדקה. ובפשטות נראה שמדובר

ולדברינו, לפי ר"ת דין כפיה בצדקה הוא מצד הנותן שלא יקנה מידת הקמצנות כפי שראינו ברמב"ם. לכן מצד הלאו לא ניתן לכפות לתת צדקה שהרי הוא בעל מידות רעות והכפייה לא תשנה את מידותיו.¹⁷ ומצד העשה זו הרי מצוות עשה שמתן שכרה בצידה ולכן לא כופין וכן ראיתי בשם הגר"א שפירא וצ"ל¹⁸.

ולפי ר"י העיקר הוא שהאדם יפעל את הטוב שבתוכו כלפי הזולת וממילא עצם הפעולה כשהיא מתממשת היא טובה ולכן באמצעות הלאו שייך לכפות על הוצאה לפועל של הפעולה שהרי סוף כל סוף הפעולה תתבצע.

שיטת הריטב"א

הריטב"א במסכת כתובות (דף מט:): בהקשר של כפיית אב לזון את בני משום צדקה כותב:

אבל היכא דאמיד כייפינן ליה. פירוש מדין צדקה. ואף על גב דהוי מצות עשה שמתן שכרה בצדה וקיימא לן (חולין ק"י ב') דכל מצות עשה שמתן שכרה בצדה אין ב"ד מוזהרין עליה, התם הוא בשאר מצות כגון כבוד אב ואם וכיוצא בזה, אבל לענין צדקה כייפינן מפני מחסורם של עניים וכדכתב

17. אפשר גם לנסח זאת כך: העשה הוא הפעולה הנדרשת והלאו מתאר את התוצאה על האדם כך לפי ר"ת. ואילו לפי ר"י גם העשה וגם הלאו באים לתאר את רצון התורה לחייב את הפעולה הנדרשת- פעם על דרך החיוב ופעם על דרך השלילה.

18. בשיעור באתר ישיבת בית אל.

לגבי כל נתניה של אדם שהוא נודר עליה בין כלפי שמים בין כלפי אדם שניתן לכופו אם הוא לא עומד בנדרו. אבל הריטב"א מחדש לנו שמכאן לומדים גם לגבי סתם צדקה, שאף אם אדם לא נדר - ניתן לכופו. יש פה חידוש כפול: ראשית הוא מרחיב את משמעות הפסוק מעבר לנדר ושנית אף שצדקה היא מצווה שמתן שכרה בצידה בכל זאת כופין עליה. וכל זאת למה? בגלל השלמת חסרון העניינים. ונראה שהריטב"א הולך בדרכו של הריצב"א, שבית הדין מוזהר אך לא נענש ולכן יכולים לכופו על הצדקה כדי למנוע את העוול מן העניינים. אבל הריטב"א במסכת ר"ה (שם) מוסיף משפט מאוד משמעותי:

דכל מ"ע שמתן שכרה בצידה אינו מוזהרין עליה, וא"כ האך ממשכנין על הצדקה, ותירץ רבינו דשאני הכא דגלי ביה קרא דכתיב ועשית אזהרה לב"ד שיעשוך, ולא גמרינן מינה לעלמא משום דהכא לאו משום מצוה דרמיא עליה בלחוד כייפינן אלא מפני שחייב עצמו ונכסיו לגבוה או לעניים, וכשם שכופין אותו לפרוע מה שחייב להדיוט, שלא יהא כח הדיוט חמור מהקדש.

כי תדר נדר לה' אלקיך לא תאחר לשלמו כי דרש ידרשנו ה' אלוקיך מעמך והיה בך חטא: וכי תחדל לנדר לא יהיה בך חטא.

המילים 'והיה בך חטא' חוזרות על עצמן עוד פעמיים בלבד בתורה. הראשונה באיסור מלהימנע להלוות לפני שנת השמיטה וזה חלק ממצוות הצדקה (ראה למשל הרמב"ם מתנות עניים פ"י ה"ג, הרמב"ן בפר המצוות ל"ת יז) וכן הגמרא בחולין הנ"ל

הריטב"א מחדש שחובת כפיה על הצדקה איננה משום שהוא איננו מקיים מצווה המוטלת עליו מדין כופין על המצוות, אלא מפני שחייב עצמו לעניים כמו שמחייב עצמו להקדש. מכיוון

התחייבתי כלפי העני בשום צורה שהיא. דבר זה בולט על רקע נתינת שכר שכיר עני שאני חייב בו מצד שיש לי חוב כלפי העני וממילא יותר ברור מדוע הקב"ה מגן עליו. אפשר לומר שצדקה אליבא דהריטב"א באה לבטא רעיון דומה לשנת השמיטה שבה אנו לומדים שלמעשה הארץ שייכת לקב"ה והוא נתן לנו אותה בפיקדון. כך את הכסף הקב"ה נותן לבני אדם בפיקדון על תנאי שמישהו אחר לא צריך אותו. אם יש אדם שצריך את הכסף הקב"ה מצווה אותנו להעביר לו את הכסף שנמצא אצלנו כפיקדון בלבד¹⁹.

שיטת הרמב"ם אליבא דהקצות הרמב"ם בפרק י"א מהלכות נחלות הלכה יא פוסק:

ומי שנשתטה או שנתחרש בית דין פוסקין עליו צדקה אם היה ראוי.

פסק זה מבוסס על סוגיה במסכת כתובות (מת.) העוסקת בדין ירידה לנכסי אדם שהפסיק למלא את חובתו בפרנסת אשתו וילדיו או באונס כגון שנשתטה או ברצון כגון שהלך למדינת

שמתייחסת למצוות צדקה כמצות עשה שמתן שכרה בצידה מבאיה ראייה מפסוק הדין בדין שמיטת כספים בספר דברים פרק ט"ו (פס' ט') ששייך לאיסור להימנע מלהלוות לפני שנת השמיטה:

השמר לך פן יהיה דבר עם לבבך בליעל לאמר קרבה שנת השבע שנת השמטה ורעה עיניך באחיך האביון ולא תתן לו וקרא עליך אל ה' והיה בך חטא. (דברים טו, ט)

והפעם השניה בה נאמר 'והיה בך חטא' הינה בפרק כ"ד בספר דברים (פס' יד-טו) במצוות מתן שכר שכיה בזמנו:

לא תעשק שכיר עני ואביון מאחיך או מגרך אשר בארצך בשעריך: ביומו תתן שכרו ולא תבוא עליו השמש כי עני הוא ואליו הוא נשא את נפשו ולא יקרא עליך אל ה' והיה בך חטא.

הריטב"א (בדבריו במסכת ר"ה) מבין שבאיסור להימנע מלהלוות קודם השמיטה ובמצוות שכר שכיר (שהיא עצמה דומה לצדקה שהרי מדובר שם על שכיר עני) כמו בהקדש, למעשה בעל החוב הוא הקב"ה והוא התובע את הכסף- אפילו אם על פניו בצדקה לא

19. לפי זה אפשר אולי לתרץ את לשונו של הריטב"א ש'חייב את עצמו ונכסיו לגבוה או לעניים' והרי הריטב"א מבין שמדובר לא רק בנודר, אז מה שייך לשון 'חייב את עצמו'. אז בפשטות אפשר לומר שהריטב"א דיבר בהסברת הפסוק עצמו שמדבר על נודר אבל את העיקרון שהוא לומד הוא מרחיב על כלל דיני צדקה. אפשרות שניה היא לומר על פי מה שתירצנו שהכסף שיש לאדם הוא בעצם פיקדון. ממילא ברגע שהסכמת לקבל אותו ולהשתמש בו אתה מחייב את עצמך כלפי המפקיד וברצונו ייקח ממך את הפקדון.

הים. הר"ן (דף יז. מדפי הרי"ף) מקשה על הרמב"ם שלכאורה עולה מהסוגיה שם שאדם שהלך למדינת הים לא פוסקין עליו צדקה ואם כן מה ההבדל בינו לבין מי שנספתה או נתחרש- בשני המקרים הנכסים לפנינו אך הבעלים 'לא קיימים' מבחינתנו? על קושיא זו מתרץ הכסף משנה (שם):

ואפשר לומר שטעם רבינו משום דמסתמא כל אדם ניחא ליה למעבד צדקה מממוניה וגם כי ממונו של אדם משועבד לעשות ממנו צדקה וכשהלך למדינת הים אין פוסקין צדקה מפני שהוא עושה צדקה בכל מקום שהוא.

ולכן מי שנספתה ונתחרש שאנו יודעים שלא עושה צדקה, פוסקין עליו צדקה. וכתב על כך בקצות החושן (סימן רצ ס"ק ג')::

בצדקה נ"ל כדברי כסף משנה כיון דכתיבה בתורה מצות צדקה הרי הוא כמו מצות הענקה²⁰ דיש בו משום שיעבוד נכסי וממונו משועבד ליתן לעניים. והא דאין יורדין לנכסיו כשהלך למדינת הים היינו כמ"ש שם

בכסף משנה משום דעושה צדקה בכל מקום שהוא. ובוה נראה לענ"ד ליישב קושיות תוס' בהא דאמרינן פ"ק דב"ב אכפיה ר' אמי לצדקה דהא אמרו כל מצות עשה שמתן שכרה בצדו אין ב"ד כופין עליה וע"ש וכבר נתקשו בו כל הראשונים, ולפי מ"ש דבצדקה אית ביה שעבוד נכסי ליתן ממונו לצדקה וא"כ ממון עניים גביה הוא כאלו חייב להם חוב ממש, א"כ זה שאנו כופין אותו היינו להחזיר לעניי העולם מה שחייב להם ובוה אפילו מתן שכרה בצידה מוטל על הבי"ד להחזיר מה שחייב כיוון דנכסיה נשתעבדו ודווקא מצוות עשה שאין בו משום שעבוד נכסי הוא דאמרי כיון שמתן שכרה בצדו אין ב"ד כופין וזה נכון היטיב.

מדברי הקצות עולה שהוא רואה את מצוות צדקה כדין ממוני לכל דבר. התורה מגדירה את בעל הממון כבעל חוב כלפי העני ולפיכך בית הדין כופה עליו לשלם את החוב²¹.

עמדה זו של הקצות על פי הרמב"ם משלימה את קשת ההתייחסות לגבי גדר מצוות צדקה - וכדלקמן.

20. מצוות הענקה היא מצווה המחייבת את האדון להעניק לעבדו העברי מרכושו כאשר העבד משתחרר. המצווה כוללת מצוות עשה - להעניק ולא הניתק לעשה - שלא לשלח את העבד ללא הענקה.

21. העיר מו"ר הרב רפי שטרן: לא חוב ממוני על הגברא- אלא שיעבוד על הנכסים - כך נראה לי. לפי זה האם לפי הקצות מי שירדו לנכסיו שלא בידיעתו קיים מצוה כלשהי? או מדובר כפרעון חוב שלא שייך בו זכות או חובה- ובמיוחד כאשר מדובר בשוטה? וצ"ע.

מצוות צדקה היא דין ממוני בין אדם לחבירו מכיוון שנותן הצדקה הוא בעל חוב של העני כי כסף הצדקה מגיע לו בדין. לכן ב"ד כופה על הצדקה כמו כל כפיה על בעל חוב.

פסק ההלכה

ההתייחסות המורכבת לדין כפיה על הצדקה שנגזרת מקשת הדעות ביחס ליסוד דין צדקה באה לידי ביטוי גם בפסיקת ההלכה. באופן פשוט נפסק שכופין על הצדקה וכך כותב הרמב"ם בהלכות מתנות עניים ז, י:

מי שאינו רוצה ליתן צדקה או שיתן מעט ממה שראוי לו, בית דין כופין אותו ומכין אותו מכת מרדות עד שיתן מה שאמדהו ליתן, ויורדין לנכסיו בפניו ולוקחין ממנו מה שראוי לו ליתן, וממשכנין על הצדקה ואפילו בערבי שבתות.

וכן פסקו הטור והשולחן ערוך ביו"ד סימן רמ"ח סעיף א':

כל אדם חייב ליתן צדקה, אפילו, עני המתפרנס מן הצדקה חייב ליתן ממה שיתנו לו. ומי שנותן פחות ממה שראוי ליתן, בית דין היו כופין אותו ומכין אותו מכת מרדות עד שיתן מה שאמדהו ליתן, ויורדים לנכסיו בפניו ולוקחין ממנו מה שראוי לו ליתן.

לפי הרמב"ם והשו"ע, נראה שחובת צדקה הינה חד משמעית עד כדי כפיה של בית הדין. אבל הרשב"א ב"ת הרשב"א החדשות מכת"י סימן קכ"ו מתאר תמונה יותר מורכבת כשהוא

סיכום שיטות הראשונים ביחס לכפיה בצדקה

הריטב"א

הצדקה היא מעין דין בדיני שמים. סוג של הקדש והאדם למעשה מעביר את הכסף לקב"ה דרך העני. וכופין על הצדקה כדי שלא יהיה ממון של הקדש פחות משל הדיוט. וכמו שביחס לבעל חוב כופין את האדם לשלם את החוב כך כשהאדם בעל החוב כלפי הקב"ה כופין אותו לשלם.

ר"י, ר"ת, ריצב"א

צדקה היא דין מוסרי שבין אדם לחברו לפי הפירוט הבא:

❖ שיטת ר"ת: מצוות הצדקה היא תיקון מידת הקמצנות שיש באדם. לכן לא ניתן לכפות עליו אלא בדברים או על פי תקנה של בני העיר מכיוון שהכפייה כבר מניחה בחובה שהאדם קמצן על רכושו ולא הושגה מטרת המצווה.

❖ שיטת ר"י: מצוות הצדקה היא הוצאת מידת הטוב של האדם מהכוח אל הפועל ולכן כופין על עצם פעולת נתינת הצדקה שהיא מוציאה את הטוב שבאדם אף אם תהיה בכפייה.

❖ שיטת הריצב"א: מצוות צדקה היא תיקון העוול של המחסור שיש לעניים ולכן כופין כדי לתקן את המחסור הזה.

קצות בביאור הרמב"ם:

מסתפק כיצד מטילים את הצדקה על הציבור:

עוד שאלת, אם יכולים ב"ד לחייב את הציבור לעשות צדקה לפי המס, או לפי נדבה כאשר ידבנו לבו.

תשובה בזו אין כל המקומות שווים, אלא מקומות נהגו לפי נדבה, ויש מקומות שנהגו לפי המס. אבל שורת הדין יראה שהחייב לפי מה שיש לו לכל אחד ואחד, שכלם חייבים לפרנס את העניים, והחייב לפי הממון שממנו מפרנסים אותם. וכמה נחלקו בזה המקומות ועדיין היא מחלוקת. והנותן לפי הברכה ראוי יותר לברכה.

ופוסק הרב שלמה לוי²² למעשה שהדרך הנכונה היא לנהוג בגביית צדקה כמס:

...נראה שיש מקום לקבוע מס כללי, דוגמת מס הכנסה, אשר יטפל בצורכי הסעד. הקריטריונים למס זה יהיו שונים מהקריטריונים לגביית מס הכנסה, כיוון שלא מדובר פה על שירותים שאזרחי המדינה מקבלים, אלא בעזרה לזולת. הקריטריונים אם כן יהיו רק בהתאם ליכולת הנותן. ההקצעה תהיה לפי יכולת הציבור לתת, לכן לא יוצרו וויכוחים תמידיים ביחס לחלקו של סעיף הסעד בתקציב המדינה.

גביית הצדקה מהפרט צריכה להיות מעט נמוכה מהסכום הנדרש ממנו, כדי לאפשר לכל אדם לתת חלק מכספי הצדקה שלו באופן אישי (בכלי נדרים סה: "כל הנופל אינו נופל לידי גבאי תחילה"), כאשר המחוייבות שלו הוא קודם כל כלפי קרובי משפחתו העניים (בכלי ב"מ ע"א, רמב"ם מתנו"ע ז'יג). צריך שהצדקה תינתן בסבר פנים יפות, מבלי לבייש את המקבל (רמב"ם מתנו"ע י"ד). מינוי הרשויות כאחראיים לחלוקת הצדקה בעייתית, כפי שכותב הרא"ה (עין איה מס' ברכות ט"ק) "הזוהרות מנפילת רוחם של הנתמכים – בהיותו קרוב למעשה הצדקה שתצא מתחת ידו בעצמו, לא ע"י שמשים ופקידים שהם באים בשכרם ואין בהם רוח נדיבה, ורבות יהיה העניי שבע כעס ובוז עדי ישיג הרשיון והאפשרות להיות נהנה מהצדקה, בהיותה מוקפת... תנאים שונים, כעין לקיחת פתקא מפקיד אחד לחבירו והרבות חותמים מסכימים. כי אם... כיס צדקתו היה קרוב מאוד למעשה, שלא תיפול רוחו של המקבל...". לכן יש אולי מקום לגבות את הכספים על ידי הרשויות, אך חלוקת הכסף צריכה להיעשות ע"י אנשים רגישים המתאימים לכך. כמו"כ החוקים ודרכי החלוקה חייבים לגלות רגישות מירבית לנוקשים.

22. במאמרו צדקה כפייה או נדיבות לב - אחריות הרשויות או הפרט, אתר דעת, תשס"ט 2009.

למעשה כולל גם יסודות של נדבה, התאמה ליכולת הנותן והבדלה בין מיסים תמורת שירותים לבין מס לצדקה שהוא עבור עזרה לזולת. באופן זה באות לידי ביטוי הלכה למעשה כל קשת הדעות ביחס ליסוד דין צדקה.

אנו רואים שלמרות שהדין היסודי הוא שכופים על הצדקה וכאילו הנותנים הם בעלי החוב של העני הרי שאנו ממתקים את הכפיה על פי השיטות שרואות בצדקה דין מוסרי ו/או דין שמסור לליבו של האדם. לכן, הדין